

ну бачимо характеристику запорізьких січей. Високої оцінки заслуговує характеристика замків та фортець, яка подана на основі новітніх археологічно-архітектурних досліджень. Більшість з них була збудована на місці давньоруських городищ. Тут читач може довідатись про влаштування фортець, які були свідками багатьох історичних подій.

Оскільки книга І. С. Винокура та Д. Я. Телегіна є учбовим посібником і йдеться тут про матеріальну культуру, дуже важливими є ілюстрації, подані у тексті. Розумінню та засвоєнню текстової частини сприяє також велика кількість карт, на яких періодами нанесені основні пам'ятки. До позитивних рис посібника слід зарахувати намагання авторів в міру вивченості матеріалів подати походження та, по можливості, антропологічні дані, або навіть етнічну приналежність населення. Для допитливого читача до кожного розділу додається список літератури.

Досвід викладання археології дозволяє схвально поставитись до появи цього учбового посібника. Хочеться побажати авторам допрацювати його та підготувати у вигляді підручника, який вкрай необхідний студентам, учителям та усім, кого цікавить об'єктивна характеристика давньої історії України.

Одержано 20.02.96.

ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ ТА ЗАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Л. Л. Залізник

Проблема походження людини або антропогенези почала досліджуватися науковцями досить пізно. Її вирішення довго блокувалося церквою, яка стверджувала, що людину створив бог за своєю подобою кілька тисячів років тому. Незважаючи на те, що інтерес до походження людини виявляли ще інтелектуали стародавньої Греції та Європи часів відродження, а Карл Ліней, систематизуючи тваринний світ всередині XVIII ст. відніс людину разом з мавпами до одного загону приматів, будь-які спроби відшукати нашого пращура сприймалися офіційною наукою вороже. Коли 1855 р. під Дюсельдорфом були знайдені кістки неандертальця, наука винесла безапеляційний вирок, що череп належав «патологічному ідіоту», а крива кістка стегна — «монгольському козаку кінного загону росіян, що переслідували Наполеона 1814 р.».

Книга Чарлза Дарвіна «Походження людини та статевий відбір» 1871 р. відкрила шлях до наукового вивчення проблеми антропогенези. На підставі аналізу величезного фактичного матеріалу він переконливо довів тваринне походження людини і переніс на проблеми антропогенези положення еволюціонізму, зокрема вчення про природний відбір. До недоліків праці належить наголос на великій ролі в процесі становлення людини статевого відбору. Важко пояснити зростання об'єму мозку, удосконалення руки, чи поступове зникнення на тілі пралюдини волосся лише тим, що жінки віддавали перевагу чоловікам саме з такими якостями. Теорія статевого відбору не пояснює прогресивного розвитку мови у наших предків (Нестерх, 1970, с. 17—29).

Разом з тим, праці Дарвіна стимулювали цілеспрямовані наукові пошуки палеозоологів та антропологів. Досить скоро 1891 р. вони увінчалися блискучим відкриттям доктора Є. Дюбуа на о. Ява решток літекантропа, що в перекладі з грецької значить мавпо-людина. У цей же час інтенсифікуються теоретичні розробки проблеми. Ф. Енгельс у статті «Роль праці в перетворенні мавпи в людину» (1876 р.) запропонував трудову теорію антропогенези. Дослідник стверджував, що людина сформувалася в процесі колективної

© Л. Л. ЗАЛІЗНИК, 1996

праці. Її безпосередні прашури, як і всі примати, були суспільними тваринами. Колективні пошуки і розподіл їжі, полювання, захист від хижаків в умовах ускладнення знарядь і методів полювання, згуртували первісний колектив, сприяли встановленню між його членами виробничих зв'язків. Виникла необхідність обміну інформацією, передачі виробничого досвіду наступним поколінням. Отже мова — продукт колективної трудової діяльності пралюдей.

Крім соціальних, Ф.Енгельс бачив біологічні аспекти антропогенезу. Зокрема, він підкреслював велику роль переходу прашурів людини на м'ясний раціон. М'ясна їжа більш ніж рослинна відповідала біохімії людського організму, сприяла трансформації тіла та мозку мавпи в бік людини. Висока калорійність м'яса звільняє людей від цілодобових пошуків їжі. Полювання вимагало більшого інтелектуального напруження ніж пошуків рослинної їжі. Недаремно психіка ссавців складніша за психіку травоядних.

За Ф. Енгельсом, прямоходіння звільнило руку для трудової діяльності. Остання зумовлювала прогресивний розвиток людського мозку.

Біологічні фактори впливали на процес антропогенезу дуже довго і остаточно поступилися соціальним лише нещодавно. Природний відбір діяв у популяціях наших прашурів аж до остання 35 тис. р. тому людини сучасного типу.

За ХХ ст. наука зробила величезний крок уперед у розумінні проблеми походження людини та становлення суспільства. Передумовою цьому були видатні відкриття палеоантропологів та археологів на півдні Євразії і особливо в Африці. Зупинимось коротко на передісторії людства.

Найдавніші з ссавців з'явилися близько 180 млн. р. тому, в мезозойську еру, коли на суші, морі та небі панували рептилії. Активність останніх уночі різко знижувалася, оскільки температура їхньої крові падала відповідно температури середовища. Тому перші ссавці доби динозаврів були нічними теплокровними тваринами завбільшки з щура.

Близько 60 млн. р. тому через різкі кліматичні зміни вимерли динозаври. Немає єдиної думки щодо причин цієї глобальної екологічної катастрофи. Однак більшість дослідників пояснює її різким зменшенням температури поверхні землі та океанів. Це могло статися унаслідок падіння величезного астероїда або комети на нашу планету. Від вибуху в атмосфері утворилася смуга пилу, що пригасила сонце.

Інші дослідники пояснюють похолодання на землі підсиленням вулканічної діяльності. Саме в цей час планета вступила в альпійську фазу гороутворення, коли постали найвищі сучасні гірські системи: Альпи, Гімалаї, Кордильєри, Кавказькі та Кримські гори тощо. Численні вулканічні виверження призвели до викиду в атмосферу великої кількості пилу, що затьмарив сонце.

Зниження земних температур виявилось смертельним для більшості холоднокровних рептилій. Вижили лише ті, хто міг сховатися від холоду під землею (змії, ящірки) чи у воду (крокодили, черепахи). Летючі ящури або вимерли, або трансформувалися в теплокровних, вкритих пір'ям птахів. Ця екологічна катастрофа зробила господарями землі ссавців. 50 мільйонів років тому мезозойська ера рептилій змінилася кайнозойською, коли вибухоподібно зросло розмаїття останніх. У цей час з'являються і найдавніші мавпи (примати).

Близько 20 млн. р. тому теплий, вологий клімат сприяв поширенню тропічних лісів. Як наслідок, в Азії, Африці, Європі небувалого поширення набули людиноподібні мавпи, відомі дослідникам під назвою пріопітеки (деревні мавпи). Ці істоти дещо нагадували шимпанзе. Вчені відзначають зменшення іклів та діастеми (відстані між іклами та різцями) у дріопітеків. Це свідчить, що їхній зубний апарат розвивався у напрямку людського. Сучасні людиноподібні мавпи (шимпанзе, горила, орангутанг, гібон) походять від різновидів дріопітеків, що не перейшли до наземного способу життя і продовжували мешкати в тропічних лісах (рис. 1).

Пізнім видом дріопітеків був рамопітек, кістки якого знайдені у передгір'ях Гімалаїв, у шарах землі, що датуються 12—8 млн. р. тому. Це була досить тендітна мавпа, що як і дріопітек за конституцією та об'ємом мозку (менше 400 см³) нагадувала шимпанзе. Вважається, що саме на стадії реміпитека почався перехід до прямоходіння, а мавп'яча лапа почала перетворюю-

5 тис.

р. тому

7

10

35

100

І млн.
р. тому

2-2,5
млн.р.

4

12

20 млн.р.

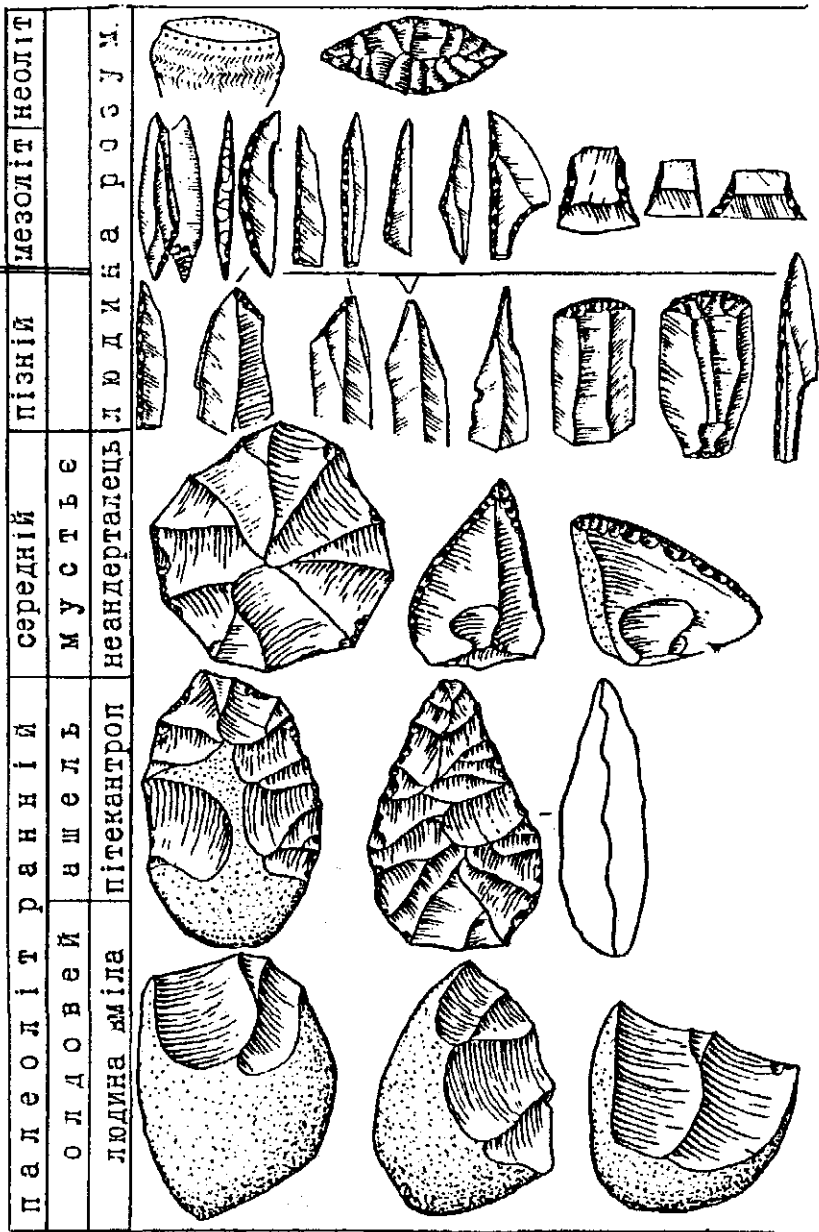

Рис. 1. Періодизація кам'яної доби.

ватися на людську руку. Мається на увазі протистояння великого пальця всім іншим, що давало змогу міцно тримати в долоні палицю або інше знаряддя.

Усі ці зміни в анатомії та способі життя людиноподібних мавп тропічних лісів були зумовлені суттєвими природно-кліматичними перетвореннями. Починаючи з 14 млн. р. до наших днів формуються крижані шапки над південним та північним полюсами. Це призвело до збільшення посушливості клімату, зниження температур у тропічній та субтропічній зонах і різкого скорочення площі тропічних лісів. Останнє зумовило зменшення чисельності,

вимирання та біологічної трансформації багатьох видів лісових тварин. Мавпи також стояли перед необхідністю переходу спочатку до напівдеревного життя, а потім до мешкання на відкритих безлісних просторах. Наземний спосіб життя були вимушені опанувати не тільки наші пращури, але й деякі примітивні мавпи. Приклад павіанів свідчить, що це супроводжувалося переходом від травоїдності до всеїдності, зростанням згуртованості та агресивності стада. Аналогічні зміни імовірно відбувалися і в стадах дріопітекових людиноподібних мавп, яким все частіше доводилося златити з дерев.

Однак наземне існування таїло в собі велику небезпеку у вигляді головного ворога мавп — хижаків сімейства кошачих (левів, тигрів, леопардів тощо). Щоб захистити своє життя, наші пращури були вимушені звільнити передні кінцівки (майбутні руки) від опорних функцій. Це давало змогу не тільки озирати місцевість, але й оборонятися від хижаків за допомогою палиць та каміння. Рука з палицею чи каменем поступово стає не тільки засобом оборони, але й знаряддям полювання. Включення в раціон м'ясної їжі сприятливо вплинуло на розвиток усього організму, особливо мозку.

Паралельно з освоєнням мавпою наземного способу життя та прямоходіння відбувалося згуртування мавп'ячого стада і перетворення його у первісну праобщину. Стимулом для цього була необхідність консолідації всіх членів стада для захисту від хижаків, а пізніше для колективного полювання.

Існує точка зору, що початкові етапи антропогенезу відбувалися у Східній і Південній Африці в умовах активного горотворення та вулканічної діяльності. Як відомо, тектонічні процеси зумовлюють підвищення рівня радіації. Остання спричиняла мутаційні зміни в організмі наших пращурів, сприяючи збільшенню пластичності біологічного виду, його здатності до трансформації в людину.

На жаль, цей рамапітековий період олюднення мавпи, коли остання лише почала засвоювати навички наземного існування, залишається найменш дослідженим. Пояснюється це відсутністю решток людиноподібних мавп, що датуються проміжком часу 8—4 млн. р. тому. Однак у Кенії та Ефіопії були знайдені сліди ніг на вулканічному попелі, а потім і численні рештки істоти, що датується 4—3 млн. р. тому. Багато в чому вона нагадувала рамапітека, але була прямоходячою і мала мозок об'ємом 400 см³. Ця людиноподібна мавпа *Australopithecus afarensis*, на думку багатьох дослідників, була безпосереднім пращуром як людини, так і австралопітеків.

На думку переважної більшості дослідників, процес олюднення відбувався в умовах сухої, навіть жаркої савани Східної Африки. Серед пагорбів, укритих густою травою, окремими кущами та деревами, текли ріки, по берегах яких росли ліси. Різноманітні копитні травоїдні, які і зараз населяють африканську савану, були здобиччю численних левів, тигрів, леопардів, але не об'єктом мисливського промислу перших людських істот. Останні спочатку вдовольнялися полюванням на дрібних тварин (гризунів, земноводних, ящірок, комах тощо), мабуть не гребували рештками здобичі великих хижаків. Кістки тварин на стійбищах найдавніших пралюдей дали підстави називати їх щуроловами. Звичайно, значну частину раціону складала рослинна їжа — дикі плоди, істівне коріння, соковиті пагони тощо. Саванний спосіб життя почав складатися у рамапітеків, а завершився на австралопітековому етапі формування людини 4—2 млн. р. тому.

Цікаву думку щодо рамапітекового етапу антропогенезу (12—4 млн. р. тому) висловив відомий шведський дослідник Я.Ліндبلاد. Він вважав, що в цей час пращури людини вели водяний спосіб життя. На думку вченого, пізні дріопітеки (рамапітеки) з дерев переселилися не в савану, а на береги лісових річок. Значну частину часу вони проводили у воді в пошуках моллюсків, істівних рослин, земноводних, риби тощо. До речі, вода захищала їх від леопардів та левів. На думку Я. Лінблада, внаслідок мешкання у воді, рамапітеки перейшли до прямоходіння, позбавилися волосся на тілі. Про це ж свідчить довгий, невластивий іншим приматам, ніс людини, що дозволяє їй занурюватися у воду. Тонкий, рівномірний шар підшкірного жиру розвився у людей як теплоізолюючий засіб у холодній воді. Він зовсім не властивий сухопутнім ссавцям. Товстий жировий прошарок у жінок можливо свідчить,

що вони проводили у воді більше часу ніж чоловіки. Останні, залишивши жінок з дітьми в безпечній водній стихії, ходили в савану на полювання.

Водяна версія походження прямоходіння та деяких особливостей людського тіла досить проблематична і потребує додаткових доказів.

Наступний після рамапітека прашур людини австралопітек вів наземний спосіб життя, мешкаючи в саванах Південної та Східної Африки 4—1 млн. р. тому.

Першим відкрив рештки австралопітеків (південних мавп) проф. Р. Дарт у 1924 р. в Південній Африці. З тих пір тут знайдено велику кількість решток австралопітеків. Особливо відомі місцезнаходження вздовж східноафриканського рифту — вузького й довгого тектонічного розлому, що тягнеться Східною Африкою з півдня на північ до Ефіопії. Його північним продовженням є Червоне море, долина р. Йордан та Мертве море Палестини. Рифт відзначався великою вулканічною активністю. Олдувайська ущелина в Кенії розрізала на глибину 100 м шари вулканічного попелу. Останній прекрасно консервує кістки тварин та пралюдей, що й зробило Олдувай справжнім музеєм плейстоценової фауни. Ось уже понад 30 років Олдувай досліджує сім'я відомих антропологів та палеозоологів Люїс, Мері та Річард Лікі.

Якщо рухатись африканським рифтом далі на північ від Олдуваю, потрапимо в не менш знамениті місцезнаходження палеоантропологічних решток — долину Омо Хадар в Ефіопії. Видатні відкриття, зроблені тут у повосний час, пролили світло на найдавніший період антропогенезу, поглибили історію людства вдвічі до 2 млн. р. тому, переконливо показали, що прабатьківщиною людини була Африка.

Австралопітек був перехідною формою між людиноподібною мавпою та примітивною людиною, що почала виготовляти знаряддя праці. Ці прямоходячі, хижі мавпи саван зростом та вагою мало відрізнялися від дріопітеків чи шимпанзе (відповідно 120 см та 40 кг), але об'єм їх черепів значно перевищував череп останніх і сягав 600 см³. Розколоті кістки різноманітних тварин, навіть таких агресивних як павіани, знайдені в місцях мешкання австралопітеків, свідчать, що вони були вмілими мисливцями. Однак знаряддя праці з каменю не властиві шарам, що містять їх кістки. Вважається, що останні ще не виробляли кам'яних знарядь, а полювали за допомогою дерев'яних палиць та каміння. Взагалі схоже, що хижий, мисливський спосіб життя прашурів людини остаточно склався на стадії австралопітеків з моменту застосування палиці як ударної зброї (рис. 2).

В Африці знайдені рештки багатьох видів австралопітеків, які поєднуються у дві головні форми: тендітну та масивну. Обидві вони були деградуєчими гілками розвитку і вимерли, не лишивши нащадків 2—1 млн. р. тому. Австралопітеки походять від вищезгаданого пізнього рамапітека *Australopithecus afarensis*, відомого серед палеоантропологів також під поетичним іменем Люсі. Останній вважається також прашуром першої людської істоти, яка жила в Африці поряд з австралопітеками і навіть полювала на них. Вона відрізнялася від австралопітеків перш за все більшим мозком (600—800 см³) та вмінням виготовляти кам'яні знаряддя праці, за що отримала назву *Homo habilis* — людина уміла. Найдавніші шари з її рештками та кам'яним знаряддям датуються близько 1 млн. років тому (череп № 1470 з оз. Рудольф), а не 2,9 млн. р. тому, як це вважалося раніше. Однак частина дослідників вважає, що найдавніші знаряддя виготовлені 2,5, а можливо і 3 млн. р. тому в Африці.

Розмірами тіла та об'ємом мозку людина уміла дещо перевищувала більшість австралопітеків. Її зріст сягав 140 см, вага 50 кг, а мозок 800 см³. Але за основними анатомічними особливостями цю істоту можна вважати пізнім австралопітеком. Однак вміння виготовляти примітивні знаряддя праці дає підстави назвати її найдавнішою людською істотою. Кам'яні знаряддя *Homo habilis* називають гальковими, оскільки вони виготовлені з кварцової чи крем'яної річкової гальки, один кінць якої пригострений кількома грубими, але цілеспрямованими сколами (рис. 3).

Виготовлення найдавніших знарядь праці було екстраординарною подією в історії людства, що знаменувало народження людини. З цієї події геологи

починають нову еру історії землі — антропоген. Ті дослідники, що головним критерієм людини вважають виготовлення знарядь праці, розглядають *Homo habilis* як найдавнішу людську істоту. Однак існує також точка зору В. П. Алексєєва, який стверджував, що показником належності до людей є певні біологічні особливості (так звана «гомінідна тріада»). До неї належить прямоходіння, рука з протиставленням великого пальця іншим та об'єм мозку понад 800 см³. На цій підставі власне людиною деякі дослідники вважають не *Homo habilis*, а більш розвинену форму гомінід — пітекантропа.

Пітекантроп (мавпо-людина) наступна після людини умілої форма людських істот на довгому шляху олюднення мавпи. Найдавніші її рештки датуються близько 1,5 млн. р. тому. Це була кремезна, низькоросла, порівняно з сучасними людьми, істота, що впривнесено пересувалася на двох ногах і відрізнялася від нас численними архаїчними елементами в будові масивного черепа. Об'єм мозку був значно менший за наш і коливався в межах 1000 см³. Лоб був низьким і похилим, а надбровні дуги утворювали характерний козирок над очима. Скошене підборіддя свідчило про початкову стадію розвитку мови.

Головною мисливською зброєю пітекантропів швидше за все був дерев'яний спис, загострений на кінці шляхом обпалення над вогнищем. Саме завдяки спису пітекантропам вдавалося полювати на копитних (оленів, антилоп, коней, биків) і навіть товстошкірих (слонів, носорогів, гіпопотамів),

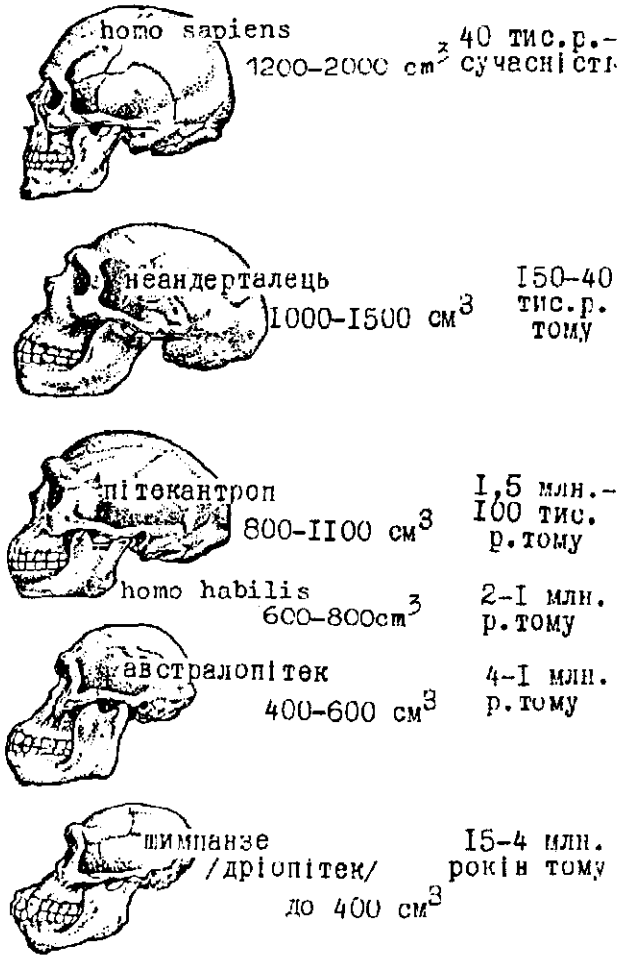

Рис. 2. Формування людини за даними антропології.

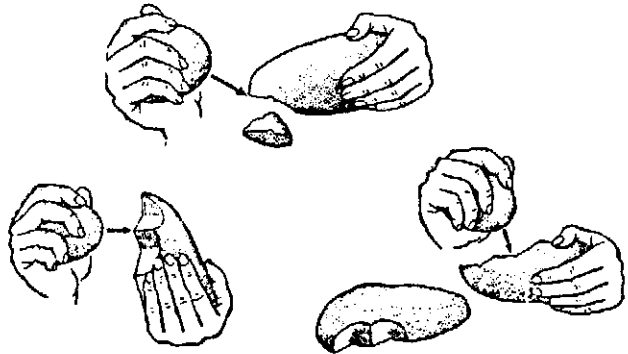

Рис. 3. Виготовлення найдавніших галькових знарядь.

кістки яких знайдені на стійбищах. Археологи розпізнають стоянки пітекантропів по ручних рубилах — масивних, двобічно оббитих крем'яних знаряддях мигдалеподібної форми з кременю (рис. 1).

На стадії пітекантропа наші пращури розселилися з Африки на Близький Схід, у південні регіони Азії та Європи. В останній вони з'явилися близько 1 млн. р. тому, про що свідчать рештки їхньої життєдіяльності в гроті Валоне на Середземноморському узбережжі Франції та на деяких інших місцезнаходженнях Південної і Центральної Європи, у тому числі на стоянці Королеве в Закарпатті.

Важливу роль в освоєнні помірної зони Євразії відігравав вогонь, який остаточно був приборканий саме пітекантропами. Вогнище гріло, захишало від хижаків, на ньому готували їжу, гострили списи. Вогонь дозволив нашим пращурам розселитися з теплої Африки далі на північ в Євразію, де близько 1 млн. р. тому почало відчуватися холодне дихання льодовика. Розселення на менш сприятливих для життя, порівняно з теплою і багатую на їжу Африкою, територіях, вимагало від пітекантропів більших розумових зусиль, стимулювало розвиток їхнього мозку. Деякі дослідники відзначають дещо більший об'єм черепів у пітекантропів та неандертальців Євразії, порівняно з їхніми сучасниками з Африки.

Пітекантропи зникли близько 100 тис. років тому, поступившись місцем прогресивнішому різновиду наших пращурів — неандертальцю. Останній мав нижчий від сучасної людини зріст, але дуже масивний скелет і корінасту статуру. Це свідчило про неабияку фізичну силу неандертальця. Найбільше примітивних, архаїчних рис зберігав його череп, об'єм якого коливався між 1200—1600 см³. Розвиток надбровних дуг та потиличної частини поєднувався з низьким похилим лобом. Останнє свідчило про недорозвиненість лобних долей мозку, що відповідають за складне, асоціативне мислення, а також містять центри гальмівних процесів. Іншими словами, неандертальці, порівняно з сучасними людьми, мали обмежені розумові можливості і були

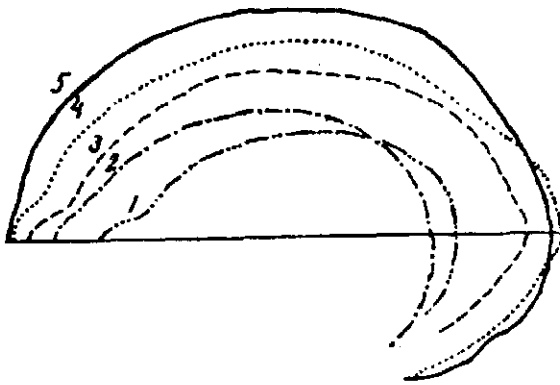

Рис. 4. Контур черепу дріопітека (1), австралопітека (2), пітекантропа (3), неандертальця (4) та людини розумної (5).

нездатні до складного абстрактного мислення. Разом з тим нерозвиненість центрів гальмування робило їх збудливими та агресивними, що при великій силі неандертальців зумовлювало часті і кровопролитні сутички в їхніх праобщинах (рис. 4).

Неандертальці досить щільно заселили Африку та Євразію за винятком північних районів Європи та Сибіру, що були вкриті льодовиками. Зараз відомо понад 500 місцезнаходжень кісток неандертальців. Стоянок з їхніми крем'яними знаряддями досліджено в кілька разів більше. Техніка обробки кременю піднялася на вищий щабель розвитку порівняно з пітекантропами. Якщо рубила останніх виготовлялися шляхом двобічної оббивки цілих крем'яних гальок, то неандертальці виготовляли знаряддя із спеціально зроблених заготовок — крем'яних відщепів. Останні відбивалися з гальок, які археологи звуть ядрищами або нуклеусами. Ядрища за часів неандертальців мали дисковидну форму (рис. 1), а зняті з них відщепи, як правило, були трикутних обрисів. Тому знаряддя неандертальців найчастіше мали трикутну форму. Найпоширенішими серед них були гостроконечники та скребачки (рис. 1). Виготовляли їх шляхом ретушування дрібними сколами країв відщепів.

В Європі відомі два різновиди неандертальців: ранній, більш прогресивний, наближений до *Homo sapiens* та пізній, примітивний. Останній, на думку більшості дослідників, був деградуючою гілкою гомінідів і виродився, не залишивши нащадків. Сталося це близько 30 тис. р. тому, коли досить раптово в Африці і в Південній Євразії на зміну неандертальцям прийшла людина сучасного типу. Поширена думка, що остання сформувалася десь на Близькому Сході від місцевого, досить прогресивного різновиду неандертальців і звідси розселилася в інші регіони Євразії та Африки.

Неандертальське суспільство не мало перспектив подальшого соціального розвитку через вищезгадані вади психіки його членів. Суттєвою перепоною прогресу був не тільки не здатний до складних розумових операцій мозок, але й легка збуджуваність та агресивність неандертальців через нерозвиненість відповідних центрів лобного відділу мозку. Все це викликало спалахи дикої люті та агресії в неандертальському стаді з важкими, смертельними наслідками. Особи з розвиненішим мозком і зрівноваженим характером мали більше шансів на виживання. Так, механізми природного та соціального відбору впливали на розвиток мозку неандертальця в бік людини розумної сучасного типу. Лише остання є власне людиною. Усі попередні форми гомінід (людина вміла, пітскантроп, неандерталець) були людьми на стадії формування.

Homo sapiens (людина розумна) відрізнявся від своїх прашурів тендітною конституцією, меншою силою, зате великим об'ємом мозку (до 2000 см³) з розвиненими лобними долями, які є доскональними інструментами складної розумової діяльності. Структура черепа свідчить про більш покладистий, зрівноважений, порівняно з неандертальцями, характер *Homo sapiens*, що робили його суспільною істотою. У популяції людей відбувається заміна природного відбору соціальним. Колективізм людини стимулював розвиток мовного апарату, що зумовило формування виступаючого підборіддя. В цей же час через розвиток лобного відділу мозку деградує надбрівний виступ і зникає такий архаїчний елемент обличчя наших прашурів як прогнатизм — виступаючі вперед верхня та нижня щелепи. Так сформувався вертикальний профіль обличчя сучасної людини.

Досконалий мозок *Homo sapiens* зумовив підняття суспільства та культури на незрівнянно вищий, порівняно з попередніми, щабель розвитку. Здатність людини розумної до абстрактного мислення спричинила виникнення мистецтва, релігії, міфотворчості. З'являються найдавніші календарі, народжується лічба.

Небувалий прогрес простежений археологами в матеріальній культурі. Якщо неандерталець користувався нечисленними універсальними знаряддями, то за часів *Homo sapiens* з'являється велика кількість спеціалізованих різноманітних знарядь з кременю. Це скребачки для обробки шкіри, різці для роботи з кісткою, різноманітні наконечники списів, ножі для різання м'яса, дерева, шкіри, проколки для шиття одягу та взуття, сокири для рубання дерева та кістки і багато інших. Визначальною особливістю крем'яних виробів людини розумної є масове застосування для виготовлення знарядь праці вузьких і довгих крем'яних платівок, знятих з призматичного нуклеусу. Як наслідок, знаряддя з мисливських стоянок цього періоду мають характерні видовжені пропорції ретушованих платівок з паралельним ограненням.

Ще однією археологічною ознакою мисливських стоянок *Homo sapiens* є поширення різноманітних кістяних знарядь — голки, шила, ложила шкіри, різноманітні наконечники списів та гарпунів, руків'я різних інструментів тощо. Поширюються статуетки жінок, тварин, гравійовані зображення тварин, людей, орнаменти і т. п. З кісток великих тварин, перш за все мамонтів, починають будувати житла.

Зауважимо, що запропонована стадіальна картина антропогенезу є спрощеною схемою складного і багато в чому загадкового процесу трансформації мавпи в людину. На нижній ділянці цього довгого і звилістого шляху паралельно розвивалося кілька різновидів людиноподібних істот, більшість яких вимирали, не лишивши нащадків. Як правило, представники попереднього типу наших прашурів довго жили поряд з прогресивнішими різновидами

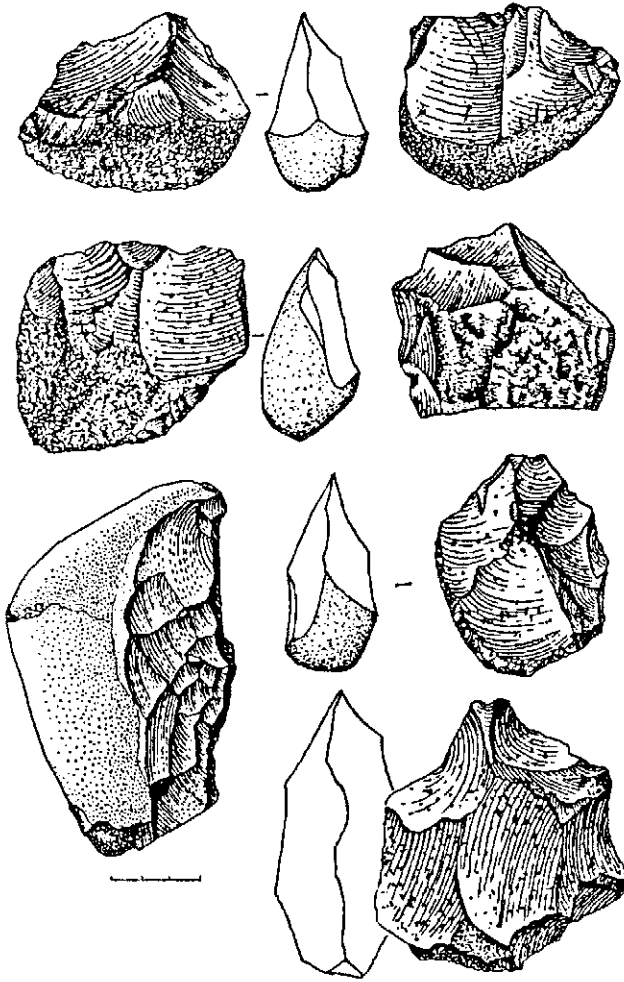

Рис. 5. Найдавніші кам'яні знаряддя в Україні. Галькові знаряддя з нижніх шарів стоянки Королеве у Закарпатті, що датується 1 млн. років тому.

соціальної організації, виробництвом найдавніших знарядь праці, внаслідок чого постала людина примітивна. Під час другого стрибка людський розум піднявся на якісно вищий щабель і *Homo primigenius* трансформувалася у власне людину *Homo sapiens* (рис. 1).

Археологічна періодизація найдавнішої історії людства побудована з вирахуванням палеоантропологічної періодизації процесу антропогенезу. Епосі *Homo habilis* (2—1 млн. р. тому) відповідає археологічна епоха Олдовай, часу існування пітекантропів (1 млн.—100 тис. р. тому) — ашель, неандертальців (100—35 тис. р. тому) — мустье. Три вищезгадані періоди об'єднані назвою ранній палеоліт. Пізній палеоліт почався з поширенням *Homo sapiens* (рис. 1).

Описані вище ранні етапи антропогенезу протікали за межами Європи в Африці та в Південній Азії. Уперше Європу заселили ранні пітекантропи близько 1 млн. р. тому (грот Валоне на півдні Франції та ін.). Кістки найдавніших в Європі людських істот, знайдені у Вертешселеш (Угорщина) та Гейдельберзі (Німеччина), належали пітекантропам. Приблизно в цей же час, можливо трохи пізніше, пращури людини з'являються на теренах України (рис. 5).

Як відомо, в усі історичні епохи північ Євразії відставала у своєму розвитку від півдня. Саме через Україну, яка займає крайній південний захід

гомінід, нерідко полюючи один на одного. Так, *Homo habilis* довго існував поряд з австралопітеком, пітекантроп — з *Homo habilis*, неандерталець — з пітекантропом, а *Homo sapiens* — з неандертальцем.

Підводячи підсумок історії формування людини можна зробити висновок, що остання входить до загону приматів (мавл), в якому виокремлюються сімейства людиноподібних мавп (дріопітеки, шимпанзе, горили, орангутанги, гібони) та гомінід (*Homo habilis*, пітекантропи, неандертальці, *Homo sapiens*). Гомініди діляться на два роди: *Homo sapiens* (власне люди) та *Homo primigenius* (*Homo habilis*, пітекантропи, неандертальці). В антропогенезі простежуються два великі стрибки: від людиноподібної мавпи до примітивної людини і від останньої до людини сучасного типу. Перший з них знаменувався зародженням мислення, мови,

Східної Європи прогресивні Середземномор'є та Близький Схід, впливали на східну частину Європейського континенту. Найдавніші людські істоти заселили Європу, зокрема Україну, саме з півдня.

Є два південні шляхи в Україну в обхід Чорного моря — західний через Балкани та східний через Кавказ. Однак кавказький шлях в епоху антропогенезу був заблокований кумо-маницькою протокою, яка з'єднувала Каспійське море з Чорноморським басейном. Тому перші люди прийшли в Україну через Балкани та Центральну Європу. Недаремно найдавніші сліди перебування пралюдів в Україні досліджені в нижньому шарі стоянки Королеве в Закарпатті, що датується близько 1 млн. р. тому (рис. 5).

Дещо пізнішими є інші стоянки пітекантропів ашельської епохи України: Рокосове в Закарпатті, середні шари Королеве, Лука-Врублівецька на Дністрі, Амвросіївка в Донбасі, місцезнаходження з гальковими знаряддями та рубилами у передгір'ях Криму (Бодрак I—III, Чокмакли, Кара-Куш I, IV та інші).

Численнішими в Україні є стоянки неандертальців мустьєрської доби (100—40 тис. р. тому). Особливо багато їх досліджено в печерах гірського Криму: Кіік-Коба, Чокурча, Шайтан-Коба, Вовчий Грот, Старосілля, Ак-Кая, Заскальне, Кабазі, Пролом та ін.). Більшість з них мають кілька шарів культурних решток мустьєрського часу, а на деяких знайдені навіть кістки неандертальців (Кіік-Коба, Заскальне V).

Окремі мустьєрські стоянки відомі в Закарпатті (верхні шари Королевого, Рокосового), в Подністров'ї (нижні шари Молодови I та V, Кормань IV), на Житомирщині (Житомирська, Рихта), в Надпорожжі (Орел), в Донбасі (Антонівка I, 2, Білокузминівка) та ін.

Якщо пам'яток ашельського часу в Україні нараховується не більше 30, мустьєрського — 200, то стоянок *Homo sapiens* пізнього палеоліту відомо близько 1000. Це свідчить про зростання населення України протягом давньокам'яної доби. Пізньопалеолітичні стоянки України, що датуються 35—14 тис. р. тому, концентруються в кілька територіальних груп: Кримська (Сюрень I, Буран-Кая), степова (Кайстрова Балка, Осокорівка, Дубова Балка, Ворона), дністровська (верхні шари Молодови I, V, Кормань IV), Волинська (Городок I—II, Бармаки), середньодніпровська (Мезін, Добранічівка, Межиріч, Радомишль, Кирилівка, Гінці, Семенівка).

Кінець періоду антропогенезу, або формування власне людини, в цілому збігається з кінцем давньокам'яної доби (палеоліту). Останній розпочався з виготовлення найдавніших знарядь першими людськими істотами 2—3 млн. р. тому і закінчився 10 тис. р. тому з кінцем льодовикової епохи.

Рекомендована література

- Агуста Й., Буриан З. Жизнь древнего человека.— Прага, 1960.
Алексеев В. П. Становление человека.— К., 1984.
Алексеев В. П., Перещиц А.И. История первобытного общества.— М., 1990.
Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.
Давня історія України.— К., 1994.— Т. 1.
История первобытного общества.— М., 1986.— Т. II.
Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма.— К., 1993.
Смирнов С. В. Становление основ общественного производства.— К., 1983.
Семенов Ю. И. На заре человеческой истории.— М., 1989.
Сегеда С. П. Основы антропологии.— К., 1995.
Линблад Я. Человек — ты, я и первозданный.— М., 1991.
Нестерх М. З. Происхождение человека.— М., 1970.

Одержано 15.03.96.